

τῆς γλώσσης καὶ γενικώτερον περὶ τοῦ ὕφους αὐτῶν. Ἐν τῷ τρίτῳ μέρει ἐξετάζεται ἡ ἱστορία τοῦ προοιμίου μέχρι τοῦ ἔτους 1282.

Δὲν εἶναι βεβαίως δυνατόν νὰ κρίνωμεν τὴν ὅλην ἐργασίαν ἀπὸ τὴν δημοσιευομένην συντομωτάτην περίληψιν. Ὁ κ. Dubois, τοῦ ὁποίου γνωρίζομεν καλῶς τὴν μεθοδικότητα καὶ τὴν ἀρτίαν φιλολογικὴν παρασκευήν, εἰργάσθη ἐν τῇ École des Hautes Études παρὰ τῇ καθηγητρίᾳ Δεσπ. Germaine Rouillard καὶ εἶχεν εἰς τὴν διάθεσίν του τὰς φωτογραφίας τῶν ὑπ' αὐτῆς ἐκδιδομένων ἐγγράφων τῆς Λαύρας.

Δὲν γνωρίζομεν διατὶ ὁ συγγραφεὺς σταματᾷ τὴν μελέτην τῆς ἱστορίας τοῦ προοιμίου εἰς τὸ ἔτος 1282. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι μετὰ τὸν θάνατον Μιχαὴλ τοῦ Η', κυρίως ὅμως μετὰ τὸν θάνατον τοῦ διαδόχου του Ἀνδρονίκου τοῦ Β', τὰ προοίμια τῶν χρυσοβούλλων γίνονται πτωχότερα. Νομίζομεν ὅμως ὅτι ἡ τελευταία αὕτη περίοδος τῆς παρακμῆς ἔπρεπε νὰ τύχῃ λεπτομεροῦς ἐρεῦνης. Διὰ τοῦτο ἐκφράζομεν τὴν εὐχὴν, ὅπως κατὰ τὴν ἐκδοσιν τῆς πραγματείας του ὁ φίλος κ. Dubois προσθέσῃ καὶ τελευταῖον κεφάλαιον περὶ τοῦ προοιμίου μέχρι τοῦ ἔτους 1453.

ΔΙΟΝ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ

*Ἀντωνίου Σιγάλα, Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς γραφῆς. Θεσσαλονίκη 1934
Σελ. 327 + VI.*

Ὑπὸ τὸν ἀνωτέρω τίτλον ὁ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Θεσσαλονίκης καθηγητὴς τῆς παπυρολογίας καὶ παλαιογραφίας κ. Ἀντώνιος Σιγάλας μᾶς δίδει εἰς 327 σελίδας τὴν ἱστορίαν τῆς γραφῆς μας ἀπὸ τῶν ἀρχῶν αὐτῆς μέχρι τοῦ ΙΕ' αἰῶνος, τοῦ αἰῶνος τῆς τυπογραφίας.

Παιδαγωγικώτατα καὶ μεθοδικώτατα ὁ συγγραφεὺς εἰσάγει τὸν ἀναγνώστην εἰς τὸ κύριον θέμα ἀρχίζων ἀπὸ τὴν γένεσιν τῆς γραφῆς καὶ τοὺς προδρόμους της εἰς τὴν κοινωνικὴν ζωὴν τῶν πρωτογόνων ἀνθρώπων — πρωτόγονα σχεδιάσματα, συνθηματικά σημεῖα, μαγικά σύμβολα, ἰδεογραφία, φωνητικὴ γραφὴ — ἐξετάζων δὲ λεπτομερῶς τὴν Ἑλληνικὴν γραφὴν καθ' ὅλας τὰς φάσεις τῆς μακρᾶς ἱστορίας της καὶ ἐξαντλῶν ἀπὸ πάσης ἀπόψεως τὸ θέμα του, μᾶς δίδει ἐν τέλει δύο παραρτήματα. Εἰς τὸ πρῶτον παρέχει συμπληρωτικὰς πληροφορίας περὶ ὅλων τῶν γραπτῶν παραστάσεων καὶ συστημάτων, τὰ ὅποια ἔγιναν ἀναγκαῖα εἰς τὴν γραπτὴν ἐκδήλωσιν τῶν Ἑλλήνων — βραχυγραφία, στενογραφικὰ συστήματα, κρυπτογραφικά, σημεῖα τῆς στίξεως καὶ τοῦ τονισμοῦ, ἀριθμητικὰ σύμβολα, ἀρχικὰ γράμματα κ.τ.λ. Εἰς τὸ δεύτερον ὁμιλεῖ ἐκτενέστερον διὰ τὰ συριστικὰ σάδε καὶ σάμεχ. Πίναξ λέξεων καὶ πραγμάτων συμπληρῶναι τὸ βιβλίον.

Διὰ πρώτην φορὰν ἔχομεν Ἑλληνικὴν παλαιογραφίαν γραφεῖσαν ὑπὸ Ἑλλήνος μὲ τόσῃ ἀγάπῃ καὶ τοιαύτῃ γνώσει τῆς ἐξελίξεως τῆς γραφῆς μας. Ὅ,τι εἶχεν ὁ Ἕλλην ἀναγνώστης μέχρι τοῦδε ν' ἀναγνώσῃ Ἑλληνιστὶ ἦτο ἡ παλαιογραφία τοῦ Θόμψων, ἡ μεταφρασθεῖσα τῷ 1903 ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Σπυρίδωνος Λάμπρου. Μετ' αὐτὴν τὸ νέον ἔργον συμπληροῖ σπουδαιότατην ἔλλειψιν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν βιβλιογραφίαν περὶ θέματος τόσο ἐνδιαφέροντος καὶ τόσο ὀλίγον γνωστοῦ ὅχι μόνον εἰς τοὺς περισσοτέρους, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς φιλολόγους μας ἀκόμη. Μία καθαρεύουσα ὁμαλὴ καὶ ἀρκετὰ ἀπλὴ πολ- λάκις καὶ μεγάλη σαφήνεια εἰς τὰς ἐκφράσεις καθιστοῦν τὸ πολυπλοκώτατον αὐτὸ θέμα προσιτὸν καὶ εἰς τὸν ἀμύητον ἀκόμη ἀναγνώστην. Ἐπιτυχεῖσται εἶναι οἱ ὅροι καλλιγραφικῆ γραφῆς, δημοτικῆς, ἐπίσημος κ. ἄ., διότι ἀνταποκρί- νονται τελείως εἰς τοὺς ρυθμοὺς τῆς γραφῆς, εἰς τοὺς ὁποίους ἀφοροῦν.

Ἰσως ἡ χωριστὴ καὶ αὐτοτελὴς ἐξέτασις ἐκάστου ρυθμοῦ γραφῆς ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεώς του μέχρι τῶν τελευταίων χρονικῶν ὁρίων τὰ ὅποια θέτει τὸ σύγγραμμα ἢ μέχρι τῆς ἐξαφανίσεως τοῦ ρυθμοῦ, ἀνεξαρτήτως τῶν συγχρό- νων του ρυθμῶν, νὰ εἶναι ὀλίγον κουραστικὴ διὰ τὸν νεαρὸν μελετητὴν. Σκο- πιμώτερον θὰ ἦτο, ἴσως, νὰ τοῦ ἐδίδετο μία ἐπισκόπησις ὅλων τῶν συγχρό- νων μορφῶν τῆς γραφῆς καὶ τῆς παραλλήλου διαμορφώσεώς των, ὅπως τὰς ἐδημιούργησε καὶ τὰς ἐπλασεν ἡ πολυποίκιλος ζωὴ καὶ ὅπως τὰς ἀντιλαμβάνεται εἰς τὴν συνύπαρξιν των καὶ εἰς τὴν ἀλληλεπίδρασίν των ὁ ἐρευνητής. Τὸ μεθοδικὸν ἐν τούτοις αὐτὸ ζήτημα δὲν ἔχει σπουδαίαν σημασίαν διὰ τὴν ἀδιαφιλονίκητον ἀξίαν τοῦ βιβλίου καὶ τὴν ἀναγκαιότητά του διὰ τὸν νεα- ρὸν σπουδαστήν.

Τὸ ἔργον τοῦ κ. Σιγάλα πλουσιώτατον εἰς εἰκόνας, αἱ ὅποιαι αἰσθητο- ποιοῦν καὶ συμπληρώνουν τὸ κείμενον — εἶναι 244, πλὴν τῶν ἀφθόνων τύπων γραμμάτων, σημείων καὶ συμβόλων στοιχειοθετημένων ἐντὸς τοῦ κει- μένου — ἀποτελεῖ σπουδαιότατον βοήθημα διὰ τὸν φοιτητὴν καὶ διὰ πάντα μελετητὴν γενικῶς· πρέπει μόνον ὁ νεαρὸς ἀναγνώστης νὰ προσέξῃ νὰ μὴ λάβῃ ὥς πρότυπα ἐνὸς ρυθμοῦ γραφῆς καὶ μιᾶς ἐποχῆς τῆς τοὺς ὀλίγους ἐξ ἐκάστης κώδικας — ἀφθονωτέρους ἄλλως τε παντὸς παρομοίου συγγράμ- ματος — τοὺς παρεχομένους ὥς δείγματα. Πρέπει νὰ μὴ διαφεύγῃ ποτὲ τὴν προσοχὴν τοῦ μελετητοῦ ὁ ἐπηρεασμὸς τῆς γραφῆς μας ἀπὸ διαφορῶν ψυχο- λογικοὺς παράγοντας, ἀτομικοὺς ἢ καὶ ὁμαδικούς, οἱ ὅποιοι, λόγῳ τοῦ προο- ρισμοῦ τοῦ κρινομένου βιβλίου, τονίζονται ὀλιγώτερον. Ἡ ἀτομικὴ ἰδιορ- ρυθμία ἀφίνει βαθεῖαν τὴν σφραγίδά της εἰς τὴν γραφὴν μας καὶ εἶναι δυνατόν, ἂν ἀπὸ μίαν πολυγράφον ἐποχὴν σωθοῦν ὀλίγα δείγματα γραφῆς, νὰ παραπλανηθῇ ὁ ἀρχάριος μελετητὴς ἐνὸς τόσο πολυπλόκου θέματος. Ἄς μὴ λησμονῇ ὅμως ὅτι καὶ αἱ πραγματικότητες τῶν διαφορῶν ἐποχῶν, αἱ ὅποιαι μᾶς δίδονται μόνον εἰς μερικὰ ράκη ἀπὸ τὰ σωζόμενα λείψανα τῶν ἐπιδρά- σεων των, εἶναι συνήθως πολὺ ἰσχυρότεροι ἀπὸ τὴν καλαισθητικὴν βούλησιν

ἐνὸς αὐτόμου, ἡ ὁποία πάλιν δὲν εἶναι ποτὲ ἐλευθέρα καὶ ἀνεξάρτητος. Ἄν ὁ Ἄλδος Μανούτιος λ.χ. παρέλαβε τοὺς συγχρόνους τοῦ χειρογράφου τύπους τῶν γραμμάτων διὰ τὰ τυπογραφικά του στοιχεῖα, αὐτὸ ὀφείλεται εἰς τὴν κοινωνικὴν σκοπιμότητα τῆς γραφῆς καὶ τοῦ τύπου, ὅπως ἀκριβῶς καὶ ἡμεῖς σήμερον διατηροῦμεν τὰ μικρά μας γράμματα, παρ' ὅλον ὅτι τὰ κεφαλαῖα εἶναι πολὺ συμμετρικώτερα καὶ ἀπλούστερα, τοῦτο δέ, διὰ τὰ ἀναγινώσκονται εὐκολώτερον τὰ ἔντυπά μας.

Ἄς ἔχη ὠσαύτως ὑπ' ὄψιν τοῦ ὁ νεαροῦ σπουδαστῆς ὅτι πολλαὶ παρεκκλίσεις ἀπὸ τοῦ κανόνος καὶ πολλαὶ κατὰ τὸ φαινόμενον τάσεις παρακμῆς εἶναι συχνότατα οἱ ἀντικατοπτρισμοὶ μιᾶς αὐτοκτικῆς κάποτε ἰδιορρυθμίας καὶ ἐξελίξεως ἢ καὶ μιᾶς νέας ὁμαδικῆς κατευθύνσεως, ἥτις ἔχει τὴν σφραγίδα τῆς ἀνησυχίας καὶ τῆς μὴ ἱκανοποιήσεως. Ἴσως μάλιστα μία ἄσχημος καὶ ἡμελημένη γραφή, ἡ ὁποία βέβαια ἀπέχει τῆς γαλήνης καὶ κομψότητος τῆς μικρογραμμάτου λ.χ. τοῦ 10^{ου} αἰῶνος, νὰ σημαίνῃ ἐσωτερικὴν ἐπανάστασιν καὶ ἀνάστασιν τοῦ γραφέως ἢ ἔκδηλον ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς γραφῆς τοῦ τοῦ πνεύματος τῆς ἐποχῆς του.

Αἱ πολιτικαὶ συνθήκαι, οἱ ὄροι πολιτισμοῦ καὶ αἱ διάφοροι ἐσωτερικαὶ καὶ ἐξωτερικαὶ περιπέτειαι ἐνὸς λαοῦ, αἱ ὁποῖαι ἔχουσιν ἄμεσον καὶ ἔμμεσον σχέσιν μὲ πᾶσαν ἐκδήλωσίν του, παρουσιάζονται εἰς πολλὰς περιπτώσεις ἐνταῦθα μὲ μεγάλῃ ἐνέργειαν καὶ ὥς σημαντικοὶ παράγοντες τῆς ἐξελίξεως τῆς γραφῆς μας καὶ τῶν διαφόρων τῆς ρυθμῶν, οἱ ὁποῖοι ἐδημιουργήθησαν ἀναλόγως μὲ τὴν χρῆσιν των καὶ μὲ τὰ ὕλικά τῆς γραφῆς. Ὁ δὲ κ. Σιγάλας δίδει τόσον πλούσιον καὶ τόσον ποικίλον εἰκονογραφικὸν ὕλικόν εἰς τὸν ἀναγνώστην του, ὥστε νὰ τοῦ γεννῶνται προβλήματα σχετικὰ μὲ τὰ φαινόμενα αὐτὰ καὶ νὰ τὸν βοηθοῦν νὰ συνεχίῃ μόνος του τὴν ὁλοκλήρωσιν καὶ τὴν τοποθέτησιν τῆς γραφῆς μιᾶς ἐποχῆς ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῆς παραλλήλως βαίνουσης ζωῆς καὶ κινήσεως τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῶν πνευμάτων.

Καὶ διὰ τὰ ἐπανελθῶ εἰς τὸ κρινόμενον βιβλίον, λέγω ὅτι ἰδιαιτέρως πρέπει νὰ ἐξάρῃ τις τὴν πλουσίαν καὶ ἐξαντλητικὴν σχεδὸν βιβλιογραφίαν, ἥτις συνοδεύει ἕκαστον κεφάλαιον, ἀπαραίτητον καὶ πολύτιμον συμπλήρωμα παντὸς ἀρτίου ἐπιστημονικοῦ ἔργου. Καὶ τοιοῦτο πράγματι εἶναι τὸ σύγγραμμα τοῦ κ. Ἀ. Σιγάλα, ὁ ὁποῖος μὲ μεγάλῃ ἐμβριθείαν καὶ τὴν αὐτονομίαν διὰ τὸν ἀληθινὸν ἐπιστήμονα εὐσυνειδησίαν, κατορθώνει μὲ τόσον πλούσιον ὕλικόν εἰς εἰκόνας, πολλαὶ τῶν ὁποίων εἶναι ἀνέκδοτοι, νὰ μᾶς δώσῃ τὴν ἱστορίαν τῆς γραφῆς μας συνοδεύων αὐτὴν μὲ πᾶσαν προεισαγωγικὴν ἢ συμπληρωτικὴν γνώσιν.

Ἄς εὐχηθῶμεν νὰ δοθῇ εἰς τὸν συγγραφέα ὁ ἀπαιτούμενος καιρὸς, διὰ νὰ μᾶς δώσῃ τὴν συνέχειαν τῆς γραφῆς μας ἀπὸ τοῦ σημείου ἐνθα σταματᾷ τὸ ἔργον του μέχρι σήμερον, ἔργον ἐξ ἴσου δύσκολον, δυσκολώτερον ἴσως ἀπὸ ὅ,τι νομίζεται. Μόνον ὅστις ἐπεχείρησεν ἔστω καὶ ἐκτύπωνσιν ἔργον παρο-

μοίου με τὸ τοῦ κ. Σιγάλα δύναται νὰ ἐκτιμῇσῃ τὴν ἀντοχὴν, τὴν ἀγάπην καὶ τὴν ἐπιμονήν, ἣτις χρειάζεται, ἵνα ὑπερνικηθῶν αἱ σχετικαὶ δυσκολίαι. Παρ' ὅλα αὐτά, ἐλπίζομεν ὅτι ὁ ἀκάματος συγγραφεὺς δὲν θὰ βραδύνῃ νὰ μᾶς δώσῃ τὴν τόσον ἐπιθυμητὴν ἀπὸ τὴν ἐπιστήμην καὶ τὰ πράγματα συνέχειαν τοῦ ἔργου, τὸ ὅποιον ἀνέλαβεν.

M. ΑΜΑΡΙΩΤΟΥ

Michaelis Pselli Scripta Minora, magnam partem adhuc inedita. Ed. Ed. Kurtz, ex schedis eius in lucem emisit Fr. Drexl. Vol. I Orationes et Dissertationes. Milano, «Vita e Pensiero», 1936. Σελ. XIX+514. «Orbis Romanus» N° 5.

Τὴν σημασίαν, ἣν ἔχει ἡ πολυσχιδὴς προσωπικότης τοῦ Ψελλοῦ διὰ τὴν πνευματικὴν ἐξέλιξιν τοῦ Βυζαντίου κατὰ τὸν 11. αἰῶνα, γνωρίζουν ὅλοι οἱ Βυζαντινολόγοι. Ὅλοι ὁμως δὲν γνωρίζουν, ὅτι μεγάλον μέρος ἀπὸ τὴν συγγραφικὴν του παραγωγὴν ἀραμένει ἀκόμη ἀνέκδοτον ἢ (πρᾶγμα ὅπερ δὲν διαφέρει πολὺ) ἔχει ἐκδοθῇ εἰς ἀπόμερα δημοσιεύματα. Ἴσως πολλοὶ θὰ μάθουν διὰ πρώτην φορὰν ἀπὸ τὸ προκείμενον βιβλίον καὶ τὴν ὑπαρξίν ἀκόμη ἀρκετῶν ἀξιολόγων συγγραμμάτων περιεχομένων εἰς αὐτό. Διὰ τοῦτο ἀποτελεῖ σημαντικὴν συμβολὴν εἰς τὰ βυζαντινὰ γράμματα ἡ ἔκδοσις τοῦ τόμου αὐτοῦ, περιέχοντος 52, ὅλα κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνέκδοτα, μικρὰ ἔργα τοῦ Ψελλοῦ, τυπωμένα μετὰ φιλοκαλίαν καὶ ἀκριβείαν, πού τιμοῦν ἀληθινὰ τὸν ἰταλικὸν ἐκδοτικὸν οἶκον, ὁ ὁποῖος τὴν ἀνέλαβε.

Τὸ ὅτι ἀπὸ φιλολογικῆς ἀπόψεως ἡ ἔκδοσις θὰ ἦτον ἀρτιωτάτη, περὶ τούτου ἐπαρκῆ ἐγγύησιν παρέχει ἡ προσωπικότης τοῦ Kurtz, ἀνδρὸς κατέχοντος τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν ὅσον ὀλίγοι, προικισμένου μετὰ μαντικὴν πολυτάκτως εὐρετικότητα εἰς τὴν κριτικὴν τοῦ κειμένου, προσενεγκόντος δὲ εἰς τὴν μελέτην τοῦ Ψελλοῦ — ἀρκεῖ ν' ἀναφέρω τὰς λαμπρὰς διορθώσεις του εἰς τὸ ἱστορικὸν ἔργον — σημαντικὰς ὑπηρεσίας. Ὁ θάνατός του (τὸ 1925) τὸν ἐστέρησε τὴν εὐχαρίστησιν νὰ ἐκδώσῃ εἰς φῶς ὁ ἴδιος τὴν συλλογὴν αὐτὴν τῶν ἐλασσόνων συγγραφῶν τοῦ Ψελλοῦ, εἰς τὴν ὁποίαν ἔτη πολλὰ εἰργάζετο — καὶ ἐστέρησε γενικῶς τὴν βυζαντινολογίαν ἐπιφανεστάτου καὶ χρησιμωτάτου ἐργάτου διὰ τὴν ἐποχὴν μας, ἐποχὴν σχετικῆς ἀδιαφορίας διὰ τὸ καθαρῶς φιλολογικὸν μέρος τοῦ ἔργου της. Ἀλλ' εἶν' εὐτύχημα, ὅτι τὰ κατάλοιπά του ἔπεσαν εἰς χεῖρας ἱκανὰς, τοῦ γνωστοῦ καὶ ἀπὸ ἄλλας βυζαντινὰς ἐκδόσεις Φρ. Drexl, ὁ ὁποῖος μετὰ ἀφοσίωσιν καὶ λεπτότητα ἔφερεν εἰς πέρας τὸ ἔργον τοῦ ἐκδότου ἀντιβαλὼν ἐκ νέου πολλάκις τὰς φωτογραφίας τῶν χειρογράφων,